

Сергій ПАНИШКО
(Луцьк)

ПРОСТОРОВИЙ РОЗВИТОК СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ВОЛОДИМИРА

Питання історичної топографії Володимира-Волинського має достатньо багату історіографію [21, 196–214; 5; 19]. Воно стало предметом спеціальних досліджень [6; 17]. При цьому дослідники локалізували дитинець давньоруського Володимира на місці сучасного городища «Вали», практично ототожнюючи ці два поняття. По мірі розвитку уявлень про просторову структуру давньоруського міста П.О. Раппопортом був зроблений висновок про формування до середини XII ст. навколо сучасного городища великого окольного міста площею близько 66 га. [15, 71] (рис. 1), підтриманий переважною більшістю вчених. М.П. Кучера вважав, що площа у 180 га навколо городища була укріплена вже на ранньослов'янському етапі історії міста [3, 132–133].

Разом з цим у останній час намітилась тенденція перегляду ряду проблем історичної топографії столярного міста Волині. С.В. Терський, не заперечуючи локалізацію дитинця давньоруського Володимира на місці сучасного городища, висловив думку про відсутність зв'язку валів, які охоплювали центральну частину міста півколом, з окольным містом Володимира у XII ст. та локалізацію останнього у той час навколо Успенського собору на площі близько 8га. (рис. 2). Укріплення площі у 66 га. він відносив до XIII–XIVст. [18, 261].

Значні археологічні дослідження, проведені поза територією городища, дали важливий матеріал для реконструкції історико-топографічного розвитку міста. Насамперед це вивчення нерухомих об'єктів, серед яких виділяються монументальні муровані споруди. На західній околиці сучасного міста, в урочищі «Стара катедра» В.А. Праховим та П.О. Раппопортом досліджені залишки церкви XII ст. [16]. На схід від городища в урочищі Михайлівщина М.К. Каргером розкриті залишки двох храмів давньоруського монастиря [2]. На захід від Успенського собору Г. Песковою [14] виявлені залишки церкви XII ст. За межами оборонних валів Володимира, по вул. Драгоманова, 19а розкопана піч XIV – XV ст. для випалювання цегли [8]. У багатьох частинах Володимира досліджені ділянки культурного шару з різночасовими об'єктами.

Натомість, на території городища, багаторічні пошуки церкви Іоакима та Анни XIII ст., на жаль, поки що позитивних результатів не дали. Однак, тут М.В.Малевською та Є.В.Шолоховою були частково досліджені нижні частини стін та фундаменти мурованого замку Казимира Великого XIV ст. [10] (рис. 3). При цьому, наголосимо, що М.В. Малевська на городищі проводила дослідження тільки верхніх частин культурних нашарувань, оскільки у відповідних стратиграфічних горизонтах шукала храм кінця XIII ст.

У північно-західному куті городища у розкопі № 1, який був доведений до материка, М.М. Кучинко [1976] виявив ряд цікавих об'єктів і знахідок давньоруського часу, які, проте, не вказують на виключність дослідженої ділянки, зокрема, на її належність до складу дитинця, а не, наприклад, до окольного міста. Подібна ситуація спостерігалась і у зонді № 2 розкопу 2010 року на городищі [12]. Знахідки давньоруського часу тут були типовимим, а часті предмети озброєння, знайдені у розкопі, датуються не раніше XIV ст., тобто часом функціонування на території городища замків, спочатку мурованого, а пізніше дерев'яно-земляного.

Сучасний стан вивчення внутрішнього простору городища за характером об'єктів та знахідок не вказує на особливий статус цієї території у XI–XIII ст., а, швидше, ілюструє її ординарність у той час. Натомість, матеріали XIV–XVI ст. з городища є більш репрезентативними. Останнє, очевидно, обумовлено існуванням на цьому місці замків, вигляд яких досить повно реконструюється на основі як писемних, так і археологічних джерел [9; 10; 12]. Це мурований замок Казимира Великого, що будувався тут впродовж 1369–1370 років та старостинський дерев'яно-земляний, споруджений у XV ст. Від першого до нашого часу зберігся потужний фундамент із залишками нижньої частини стіни що проходить по внутрішньому краю валу городища (рис. 3), а від другого – власне його вали.

Найбільш поширеним описом сучасного стану городища, на який часто посилаються дослідники, є опис П.О. Раппопорта. Дослідник, окрім плану (рис. 1), дав характеристику розміщення городища та його укріплень. Наявність прямолінійних ділянок валів дозволила йому віднести пам'ятку до так званого «волинського типу» городищ [15, 67–69]. На сьогоднішній день здійснена точна інструментальна зйомка території пам'ятки, що дозволяє уточнити окремі характеристики, які стосуються рівнів, площі та форми окремих частин городища.

Городище «Вали» знаходиться у центральній частині м. Володимира-Волинського у місці впадіння у р. Лугу її правого допливу р. Смочі. Нині воно виглядає як ізольований пагорб, що через виразне пониження межує з розміщеним на захід від нього іншим підвищенням, «Замочком» («Єпископським замочком», «Владичою гіркою») з Успенським собором XII ст. Городище має підтрапецієвидну форму і простягається з північного заходу на південний схід на 210 м, а з південного заходу на північний схід на 150 м. Його захищена площа (по гребеню валу) становить 1, 37 га. Потужний вал, що захищає майданчик, з внутрішнього боку має висоту 4–6 м, а із-зовнішнього – 9–13 м. У західній частині городища висота валу по відношенню до його майданчика становить близько 5 м, а по відношенню до навколишнього простору близько 10 м. На південній ділянці цей перепад іще більший. Тут з внутрішнього боку висота валу сягає 6–7 м, а із-зовнішнього – 12–13 м. Західний і два увігнутих до середини городища під кутом у 22–23 градуси південних відрізки валу мають іще одну характерну ознаку – вони практично прямолінійні.

Однією з проблем у вивченні укріплень городища є встановлення послідовності між спорудженням мурованої стіни замку Казимира та існуючих нині валів. Контекст більшості публікацій вказує, що їх автори сприймали вали, як об'єкт, будівництво якого передувало спорудженню стіни. Однак, при цьому постає питання доцільності спорудження кам'яної стіни по внутрішньому периметру валу, висота якого з внутрішнього боку тут і нині сягає 5 м. Якщо стіна будувалась пізніше валу, то таке їх взаєморозміщення теоретично могло утворити своєрідний «рів» між ними, однак, точно датованих аналогій цьому автору поки що знайти не вдалось. Подібний прийом прикривання мурованих конструкцій земляними насипами широко застосовувався пізніше, у період розквіту облогової артилерії, але для XIV ст. він виглядає явно передчасним. Розміщення мурованої стіни майже впритул до внутрішньої поли валу також завдавало шкоди екстер'єрності вигляду замку, що мало ймовірно, оскільки він був символом польського панування над колишнім столярним містом Волині.

Натомість, спорудження стіни було цілком виправданим, якщо на момент її будівництва вал, принаймі, на більшості ділянок, був відсутній. На думку автора, це міркування, при сучасному стані археологічного вивчення пам'ятки, є вагомим аргументом на користь встановлення послідовності спорудження спочатку мурованої стіни замку Казимира, а потім насипки валу старостинського замку, і, що важливо, відсутність між ними навіть часткового хронологічного співпадіння. Якщо цей висновок вірний, він дозволяє поставити під сумнів віднесення городища «Вали» до городищ «волинського типу». Разом з тим не слід виключати можливості існування на місці стіни і валів сучасного городища якихось укріплень у давньоруський період.

Історія мурованого замку Казимира у Володимирі, коротко, але досить докладно відображена у Хроніці Яна із Чарнкова [11, 94–95]. Замок будувався після захоплення Побужжя у 1366 р. надзвичайно швидко, впродовж двох років, і у 1370 році, на момент смерті короля, був майже завершений. Скориставшись смертю Казимира литовські князі на чолі з Любартом відвоювали Володимир та зруйнували замок доценту.

Хроніка містить багато цікавих подробиць, у тому числі і історико-топографічних, щодо ходу будівництва. Для теми даного дослідження важливими є вказівки на те, що поряд із мурованим замком впродовж всього періоду його будівництва та руйнування існував і «старий дерев'яний замок ... на іншій замковій горі». Причому, цей старий замок згаданий двічі – у момент вибору місця для спорудження нового мурованого замку та у момент руйнування останнього.

На думку автора, є всі підстави пов'язати цей «старий дерев'яний замок» з дитинцем давньоруського Володимира, відновленим після відомого руйнування укріплень міста на вимогу Бурундая у 1259 році [7, 421]. На 1370 рік він проіснував близько сотні років. При цьому постає

питання – на якій *«іншій замковій горі»*, тобто позитивній формі рельєфу, він знаходився?

Дослідники, що локалізують дитинець давньоруського Володимира на місці сучасного городища, подають топографічну характеристику його розташування. Так, П.О. Раппопорт відзначав, що городище розміщене на плоскій місцевості [15, 69], С.В. Терський вказує, що він розміщувався у місці впадіння Смочі у Лугу [19, 67]. М.М. Кучинко говорить про розміщення оборонного центру міста на пагорбі над заплавою р. Луги [5, 12–13]. У тій чи іншій мірі переважна більшість вчених сходяться на думці, що Володимир виник у місці впадіння Смочі у Лугу. Однак, проблемою є точне встановлення цього місця у час виникнення Володимира, тобто у кінці I тис.

Картографічні джерела останніх століть фіксують існування своєрідної «дельти» Смочі, яка складалась із трьох рукавів. Ця особливість була використана С. Терським при реконструкції центральної частини давньоруського Володимира (рис. 2). Враховуючи невеликі розміри ріки, важко припустити одночасне існування кількох рукавів нижньої течії Смочі на момент виникнення Володимира у кінці I тис. Тим більше, що саме у цей час у природі спостерігався так званий «кліматичний оптимум», який характеризувався відносною теплою та посушливістю [1, 500–501]. Очевидно, що окрім природного, два інших русла сформувались внаслідок дії антропогенних чинників, і підпорядковувалось оборонним цілям міста. Важливим завданням є встановлення часу їх появи.

На плані Володимира 1798 року, орієнтованому західною стороною доверху (рис. 4) чітко видно, що на захід від Успенського собору знаходився добре морфологічно виражений яр, який простежується і у наш час. В умовах Володимира таке утворення могло сформуватись внаслідок тривалих і активних водних ерозійних процесів, які спричинялись проходженням тут постійного водотоку (річки). У центральній частині Володимира цей яр є найбільшим і єдиним, що частково зберігся у природному стані. Від його верхів'їв розпочинається лінія валів та ровів середньовічного Володимира.

На думку автора, саме по цьому яру проходило первинне природне русло нижньої течії р. Смочі, яка у місці впадіння у Лугу утворювала великий, зручний для проживання та оборони мис (рис. 5). Причому, є підстави говорити про деяке розширення цього мису у напрямку до його стрілки, що було надзвичайно сприятливим для влаштування там городища.

Проведена реконструкція нижньої течії Смочі показує, що у кінці I тис. у місці її впадіння у Лугу утворювався великий, зручний для заселення і оборони мис площею від 5 до 10 га., що був звернутий напільною стороною до сходу. Нині у західній частині цього колись єдиного, а тепер розділеного на дві частини мису, розміщується «Замочок» з Успенським собором та залишками одноапсидної церкви за 150 м на захід від нього, а у східній – городище «Вали». Логічним буде питання, де у кінці I тис. на площі мису було найкраще місце для будівництва відносно невеликої фортеці, яка у майбутньому стала дитинцем Володимира? Очевидно, що така ділянка повинна була включати найвищу точку цього мису.

У наш час у більшості великих давньоруських волинських міст рівень сучасної денної поверхні значно зріс за рахунок численних перепланувань та накопичення культурного шару. У сучасному Володимирі на території старого міста найвищих відміток над рівнем моря (200–201 м) сягають вершини валів городища. Найвищою точкою за межами городища є територія навколо Успенського собору (близько 196 м), поверхня всередині валів городища має висоту 193–194 м, у районі Василівської церкви – 194 м. Територія на північ від реконструйованого мису що входить у межі коцентричних валів пізньосередньовічного Володимира, має відмітки 194–196 м над рівнем моря.

Впродовж багаторічних археологічних досліджень на території Володимира отримано важливий стратиграфічний матеріал, що дозволяє реконструювати первинний рельєф території, на якій з'явилося місто. Це надійна фіксація рівня материка у різних частинах Володимира, проведена у ході археологічних досліджень, що може бути прив'язаний до єдиної Балтійської системи висот. Таких ділянок на території історичного центру Володимира маємо, принаймі, 7, з яких 5 знаходяться на території реконструйованого мису, а 2 за його межами (рис. 5).

Вказані вище точки, які фіксують рівень материка на реконструйованому мисі, дозволяють вцілому відтворити його поздовжній профіль у кінці I тис. Найвищою над рівнем моря точкою мису (194–195 м) був район, де згодом постав Успенський собор, далі на схід поверхня

мису понижувалась до відміток 190–191 м у північно-західній частині сучасного городища, і 188 м у його південно-східній частині. Пониження мису на 6 м з заходу на схід на протязі близько 300 м було невеликим, але цілком помітним і важливим у оборонному відношенні. Далі на схід реконструйований мис різко піднімався до рівня надзаплавної тераси Луги у районі Василівської церкви та Михайлівського монастиря де давня денна поверхня знаходилась на відмітці близько 193 м над рівнем моря (рис. 5).

Найвищою і найзручнішою для влаштування первинного укріплення у кінці I тис., що пізніше переросло у дитинець давньоруського Володимира, ділянкою мису був район розміщення Успенського собору (рис. 6). Очевидно, саме тут розміщувався і «старий дерев'яний замок», у якому знаходився «кафедральний собор на честь Найсвятішої Діви» (Успенський – С.П.) згаданий у 1370 році. Розміщення центрального храму міста і всієї Волині, Успенського кафедрального собору є вагомим аргументом на користь входження цієї території до складу дитинця.

Вже сама назва Володимира вказує що стольне місто Волині було побудоване князем як новий феодалний центр [20, 64]. У такому разі будівничі не були прив'язані до попередньої поселенської структури, а могли обрати найбільш зручну як для оборони так і для господарської діяльності та створення відповідних побутових умов ділянку місцевості. Такою являлась найвища ділянка реконструйованого мису. Вона була достатньо ізольованою для здійснення оборонних функцій, і разом з цим, мала зв'язок з надзапальною терасою, що забезпечувало господарські та побутові зручності для населення як у момент виникнення міста, так і у перспективі його розвитку. Дитинці найбільших давньоруських міст розміщувались саме на мисах, що мали зв'язок з терасою або корінним берегом, а не на ізольованих останцях. Такі топографічні умови відкривали перспективи їх подальшого розвитку та територіального зростання.

Розміщення найдавнішого укріплення на стрілці мису визначило просторовий розвиток давньоруського Володимира у східному напрямку. Найбільш вагомі знахідки давньоруського періоду виявлені на схід від Успенського собору та сучасного городища. Це культурний шар та об'єкти на території сучасного Слов'янського парку та в урочищі Апостольщина (за Терським), комплекси Михайлівського монастиря та Василівської церкви (рис. 7). Тут же знаходились і головні, на початку дороги до столиці, Київські ворота Володимира.

Натомість, на північ та захід від дитинця концентрація археологічно досліджених об'єктів давньоруського часу незначна. Єдиним археологічно підтвердженим на теперішній час давньоруським архітектурним об'єктом тут є розміщені на відстані 2,1 км. на північний захід від Успенського собору залишки церкви в урочищі «Стара катедра» що є свідченням існування замиського монастиря [16]. Більше того, всього за 0,6 км на північ від Успенського собору по вул. Драгоманова, 19, культурний шар давньоруського часу практично не простежується, а на відсутність тут у XIV–XV ст. щільної забудови вказує функціонування печі для випалювання цегли.

Територія сучасного городища, що в цілому співпадала з мурованим замком Казимира, у другій половині XIII – першій половині XIV ст. знаходилась за межами дитинця, оскільки ці два укріплення за повідомленням Яна з Чарнкова розміщувались на різних «горах». Таке твердження уявляється однозначно справедливим саме для цього періоду, коли дитинець був відновлений після його знищення, включаючи розкопування валів, на вимогу Бурундая у 1259 році. Однак, у цей час не виключене існування на місці сучасного городища якогось незначного автономного укріплення на зразок «Города Ізяслава-Святополка» у давньоруському Києві, або «Третьяка» у Чернігові.

Складнішим є питання про розміри дитинця до середини XIII ст., коли він двічі руйнувався татарами у 1241 і 1259 роках та відбудовувався. У другій половині XII – першій половині XIII ст. дитинець міг включати і площу сучасного городища, обіймаючи весь реконструйований мис площею до 10 га. Для порівняння, у співрозмірному за адміністративним значенням Переяславі дитинець обіймав 10 га, а у дещо крупнішому Чернігові 15 – 16 га.

На думку автора, у першій половині XII ст. східна межа укріплень Володимира (дитинця, або окольного міста, якщо таке вже існувало) проходила по східному краю сучасного городища. Свідчення цьому вбачаються у літописному повідомленні за 1123 рік, коли у ході облоги міста під його стінами був смертельно поранений князь Ярослав Святополкович (Яросла-

вещь). Описуючи цю подію, літописець згадав і ряд топографічних орієнтирів, які дозволяють уточнити характер рельєфу навколо міста у XII ст.

Наведемо цей фрагмент літопису: *«І коли ще той [Ярослав] їздив під городом, вийшли двоє ляхів на узвіз угорі і тут лягли сховавшись. І поїхав Ярослав, посперечавшись, од города, і коли був він в узвозі, де ото два ляхи ті підстерігали його, вони, зсунувшись в узвіз, ударили його спом. І насилу умчали його, ледве живого, і на ніч він помер»* [7, 180].

З точки зору інформативності цього фрагменту щодо вивчення історичної топографії давньоруського Володимира важливим є вказівка на наявність узвозу, тобто спуску з гори поблизу міських укріплень. Коли по цьому узвозу Ярослав Святополкович проїжджав після суперечок з обложеними, він і був смертельно поранений двома ляхами, які, вийшовши з Володимира, чекали на нього над узвозом. На те, що узвіз знаходився дуже близько від обложеного міста вказує оперативність вбивць, які, бачачи князя під стінами міста, і точно знаючи, якою дорогою він буде повертатись, встигли зайняти позицію над узвозом.

Де ж міг знаходитись згаданий у літописі узвіз?

Для влаштування узвозу, тобто дороги на крутому схилі, перепад висот на цьому місці повинен бути значним. Найбільші перепади висоти за межами укріплень були на ділянці переходу заплави р. Луги та реконструйованого мису у надзаплавну терасу у районі сучасної Василівської церкви. По відношенню навіть до сучасного рівня заплави він на короткому проміжку становив, як мінімум, 7 м, а по відношенню до пониженої східної частини реконструйованого мису близько 5 м. Швидше всього, саме тут і знаходився узвіз, на якому Ярослав був смертельно поранений.

Очевидно, від укріплень міста Ярослав їхав східною дорогою, що вела від Володимира на Київ. Вона прямувала з мису, де були розміщені міські укріплення, на надзаплавну терасу і перетинала природне пониження у районі сучасного Слов'янського парку. У топографічних умовах переходу мису у надзаплавну терасу вона була єдиною або головною, що дозволяло чітко передбачити маршрут, і достатньо контрольованою обложеними, щоб зайняти позицію на узвозі у момент появи там князя. Якщо така локалізація узвозу вірна, то район сучасної Василівської церкви у 1123 р. знаходився за межами міських укріплень, тобто великого окольного міста з цього боку іще не було.

Появу окольного міста Володимира С.В.Терський відносить до X ст., а П.О. Раппопрт до XII ст. локалізуючи їх по-різному. Якщо здійснена автором локалізація укріпленого ядра давньоруського Володимира вірна, то окольне місто XI ст. слід шукати у східній частині реконструйованого мису, на території сучасного городища, а у XII – першій половині XIII ст. на надзаплавній терасі у районі сучасної Василівської церкви та частково дослідженого Михайлівського монастиря. Зрештою, розміщення згаданих пам'яток архітектури красномовно підтверджує мисовий характер ядра давньоруського Володимира, що визначив розвиток його поселенської структури у східному напрямку (рис. 7).

На 1123р. Володимир був невеликим містом, оборонні споруди якого навряд чи виходили за межі реконструйованого мису. Зведення укріплень, що захищали ділянку надзаплавної тераси у районі розміщення Михайлівського монастиря можна віднести до часу, що передував спорудженню Михайлівського собору. Адже логічним було його зведення на захищеній території. Можливо, вони споруджувались одночасно, як понад століття раніше у Києві велось комплексне будівництво «міста Ярослава».

Навіть у XIII ст. коли Володимир вже однозначно мав окольне місто він за розмірами не виділявся серед подібних собі феодальних центрів. Пафосна літописна згадка під 1232 роком *«Звідти, [із Галича], король рушив до [города] Володимира. І коли він прийшов до Володимира, він, здивувавшись, сказав: «Города такого не знаходив я навіть у німецьких землях»,— такий він був з оружниками, що стояли на нім: блищали щити і оружники [в броні], подібно до сонця»* інколи розуміється як свідчення грандіозності Володимира, що вразив навіть самого угорського короля. Однак цей літописний фрагмент можна перекласти у тому розумінні, що короля Андрія вразило не саме місто, а зброя його оборонців [7, 388]. І справді, королівську особу, яка, напевно, бачила у Шпаєрі собор довжиною 134 м, та кам'яний міст через Дунай довжиною 300 м у Регенсбурзі навряд чи можна було здивувати Володимиром.

І, нарешті, зупинимись на розгляді одного аргументу, який може розглядатись, як підтвер-

дження розміщення дитинця давньоруського Володимира на території сучасного городища. Це місце поховання Анни, другої дружини князя Романа Мстиславича. У Волинському літописі вказано, що у 1289 році її внук Мстислав Данилович «спорудив гробницю кам'яну над гробом баби своєї [Анни, жони] Романової, у монастирі коло [церкви] святого [...], і освятив її на честь праведників Іоакима і Анни, і службу в ній одправив» [7, 452]. Вцілому, немає підстав сумніватись у локалізації цієї споруди на території городища, адже описи Володимирського замку середини XVI ст. локалізують тут одноіменну дерев'яну церкву. Зважаючи на традиційність посвяти церков, що розміщувались на одному місці, можна стверджувати, що і мурована церква Іоакіма і Анни, споруджена Мстиславом Даниловичем, знаходилась тут же. Хоча Л. Махновець пов'язував цю церкву із сучасною Василівською [7, 564], що також має свої аргументи.

Вірогідним видається постріження у монахині, а, згодом і поховання княгині у престижному монастирі, який розміщувався саме на дитинці, а не у віддаленій частині міста. У 1289 році, коли Мстислав звів церкву над могилою Анни, територія сучасного городища знаходилась вже за межами дитинця, однак, як говорилось вище, у минулому розміри дитинця могли бути більшими. Скорочення розмірів дитинця могло відбутись у ході відбудови укріплень міста після його погрому татарами у 1241 році та повного руйнування у 1259 році на вимогу Бурундая.

Локалізуючи дитинець Володимира другої половини XIII – 60-х років XIV ст. у районі Успенського собору, необхідно пояснити причини перенесення у XIV ст. адміністративного осередку на місце сучасного городища, де розміщувався спочатку мурований замок Казимира, а пізніше дерев'яно-земляний старостинський замок. Подібну ситуацію спостерігаємо у Києві після його розгрому монголо-татарами, коли центральне укріплення було перенесене на Замкову гору. Будівництво замків на нових, не пов'язаних з старою адміністрацією місцях, очевидно, визначалось прагненням утвердити нові форми державності (польської та литовської) на новоприєднаних давньоруських землях.

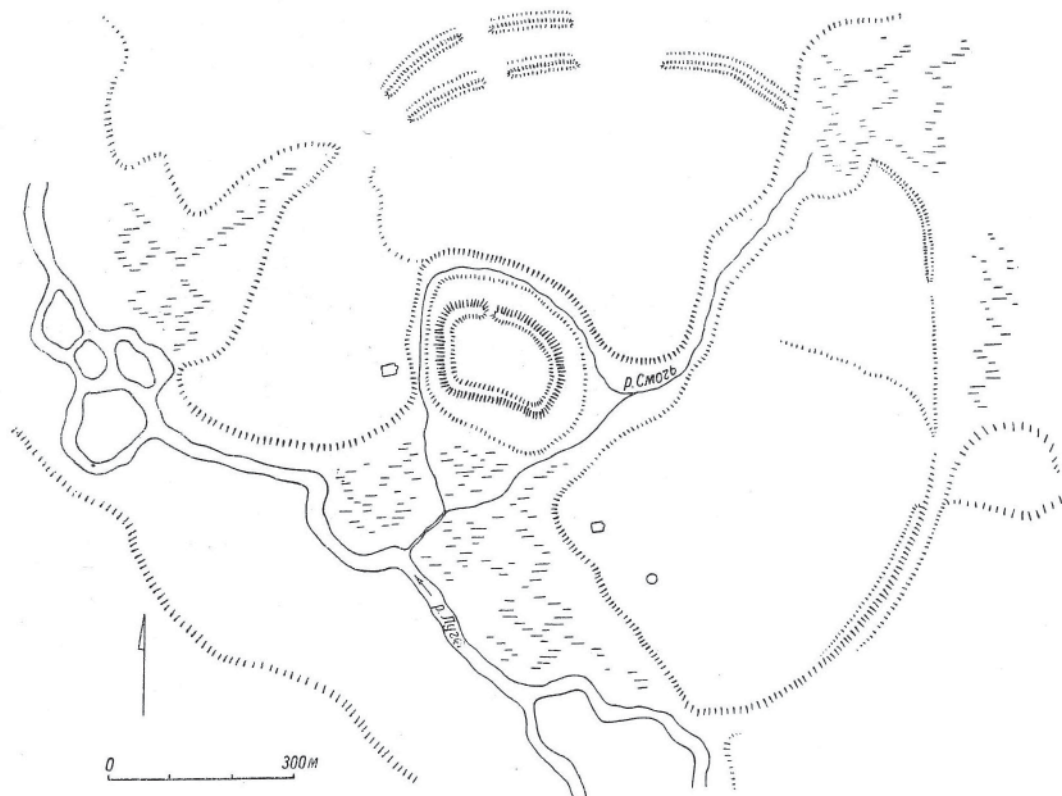

Рис. 1. План укріплень давньоруського Володимира за П.О. Раппопртом

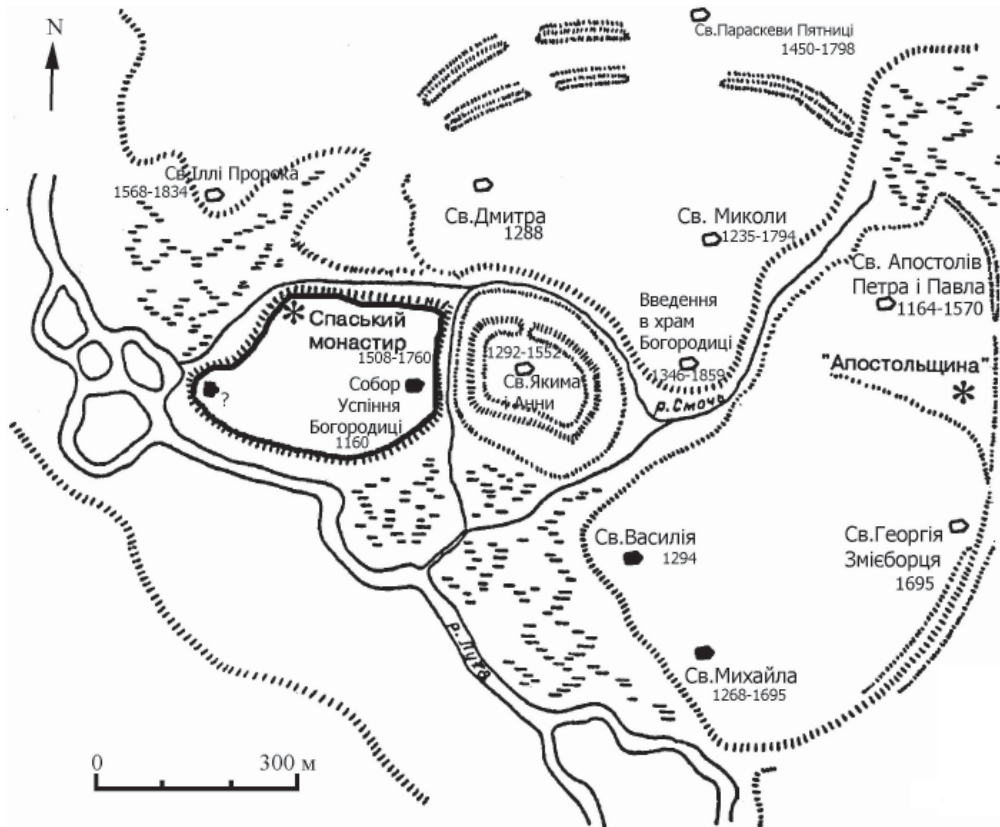

Рис. 2. Давньоруський Володимир за С.В. Терським

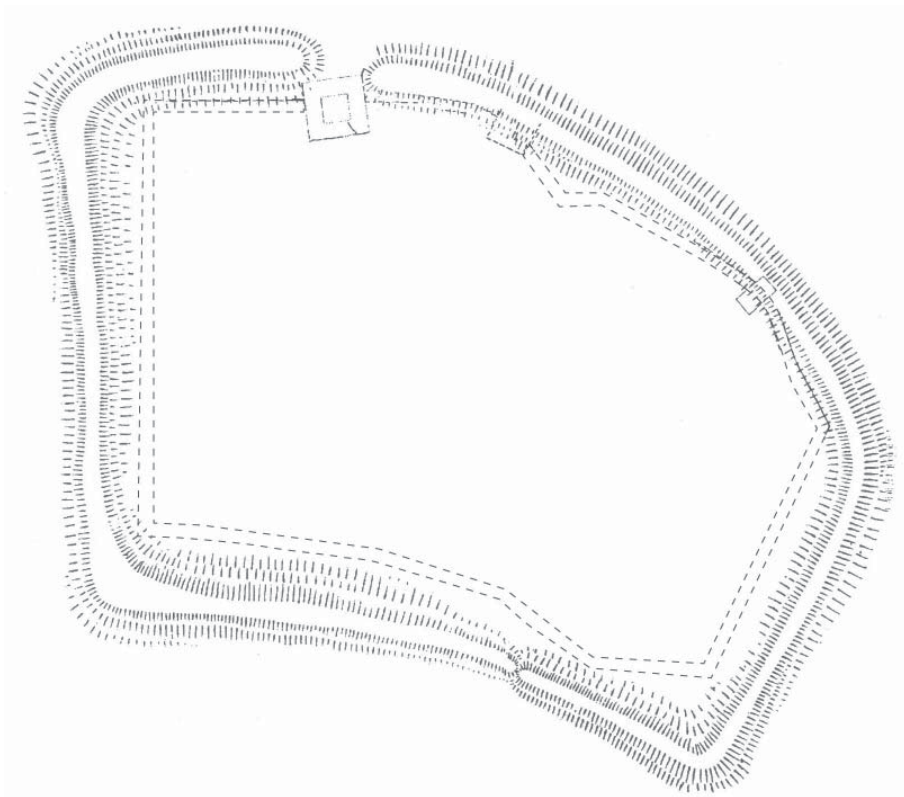

Рис. 3. План мурованого замку Казимира Великого (позначений пунктиром) на городищі «Вали» за М.В. Малевською

Рис. 4. План м. Володимира кінця XVIII ст.(північ – справа)

Рис. 5. Реконструкція рельєфу центральної частини м. Володимира-Волинського у кінці I тис. Пунктиром позначені існуючі нині укріплення

Рис. 6. Реконструкція укріплень давньоруського Володимира: а – первинне укріплення (дитинець другої половини XIII – першої половини XIV ст.); б – окольне місто другої половини XII – першої половини XIV ст.

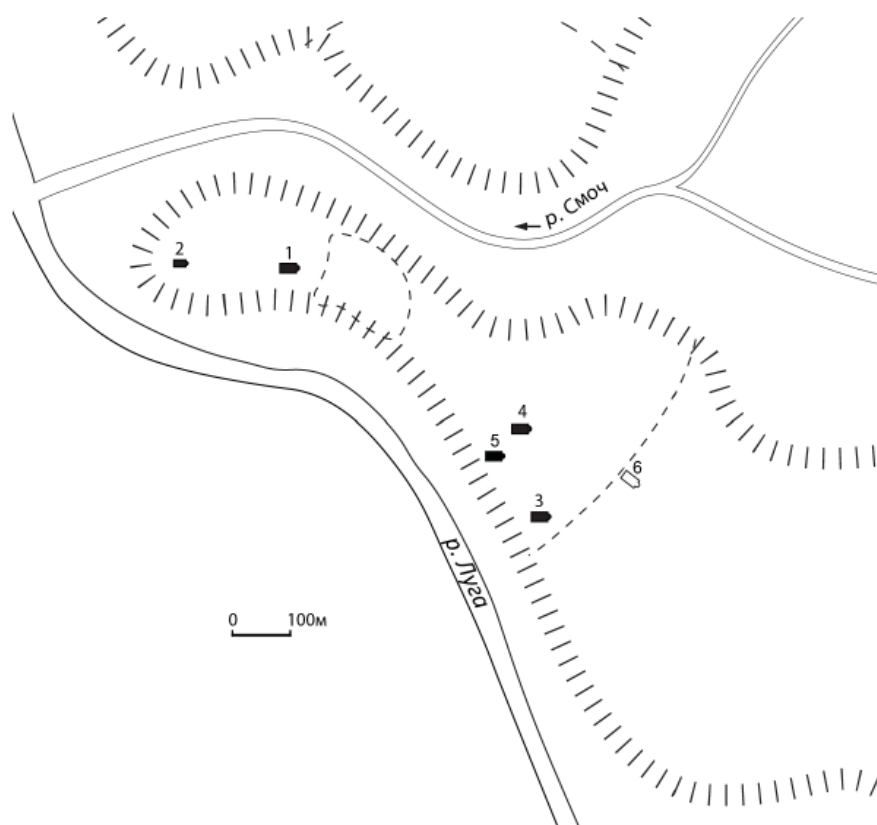

Рис. 7. Археологічно досліджені монументальні споруди давньоруського Володимира: 1 – Успенський собор; 2 – безстовпний храм по вул. Садовій; 3 – храм-ротонда Михайлівського монастиря; 4 – Михайлівський храм; 5 – Василівський храм; 6 – Київські ворота (археологічно не досліджені)

1. Борисенков Е.П., Пасецкий В.М. Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы. – М.: Мысль, 1988. – 523 с.
2. Каргер М.К. Вновь открытые памятники зодчества XII – XIII вв. во Владимире-Волынском // Учёные записки ЛГУ. – Л., 1958. – Вып. 29. – С. 19 – 29.
3. Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII – XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. – К.: ІА НАНУ, 1999. – 252с.
4. Кучинко М.М. Раскопки древнего Владимира-Волынского // АО – 1975. – М., 1976. – С. 349 – 350.
5. Кучинко М.М. Володимир середньовічний. Історико-археологічні нариси. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. – 144с.
6. Кучинко М.М., Охріменко Г.В., Петрович В.В. Історія міста Володимира-Волинського від найдавніших часів до середини XX ст. (у світлі соціотопографії). – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – 260с.
7. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; Відп. Ред. О.В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – XVI+591с.
8. Лукомський Ю. В., Панишко С.Д. Цегляна піч XIV – XV ст. у Володимирі-Волинському // Наукові студії: Збірник наукових праць / Історико-краєзнавчий музей м. Винники. – Вип.4. – Львів: Вид-во «Растр – 7», 2011. – С. 268 – 279.
9. Малевская М.В., Шолохова Е.В. Раскопки архитектурных памятников в Любомле и Владимире-Волынском // АО 1975 года. – М.: Наука, 1976. – С. 354 – 355.
10. Малевская М.В., Шолохова Е.В. Архитектурно-археологические исследования во Владимире-Волынском // АО 1976 года. – М.: Наука, 1977. – С. 327 – 328.
11. Мицик Ю. Відомості про Україну XIVст. в Хроніці Яна з Чарнкова // Магістеріум. – 2004. Вип. 17: Історичні студії. – С. 92 – 97.
12. Панишко С.Д. Мурований замок Казимира Великого у Володимирі // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Вип. VII. – Луцьк, ВМА «Терен»: 2011. – С. 323 – 327.
13. Панишко С.Д. Про локалізацію дитинця давньоруського Володимира // Археологія і давня історія України. Випуск 11. – Київ, 2013. – С. 114 – 125.
14. Пескова А.А. Раскопки древнерусских памятников на Волыни // АО – 1983. – М., 1985. – С. 341 – 342.

15. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X – XIV вв. // Материалы и исследования по археологии СРСР. – М. – Л., 1967. – № 140. – 241с.
16. Раппопорт П.А. “Старая кафедра” в окрестностях Владимира-Волинского // СА. – 1977. – № 4. – С. 253 – 265.
17. Ричков П. Архітектурно-просторова еволюція Володимира-Волинського від заснування до кінця XIX ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Володимир-Волинський в історії України і Волині: Науковий збірник: Випуск 32. – Луцьк, 2009. – С. 7 – 22.
18. Терський С. Новий погляд на історичну топографію Володимира-Волинського (X – XIV ст.) в світлі розкопок 1999 – 2000 років // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 11. 2007. – С. 256 – 263.
19. Терський С. Княже місто Володимир: Монографія. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2010. – 320с.
20. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К.: Наук. думка, 1989. – 256 с.
21. Цинкаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1937. – Т. CLIV. – С. 183 – 240.